

Magyar Képzőművészeti Egyetem Doktori Iskola

VÁROSMETAFORÁK

DLA értekezés tézisei

Schmal Róza

2013

Témavezető: Dr. habil, CSc Beke László

Abból a feltevésből indultam ki, hogy ha a tér alapvető élménye meghatározza az idővel és más elvontabb fogalmakkal kapcsolatos képzeleteinket, áthatja nyelvünket (ahogyan azt például a kognitív metaforaelmélet is állítja), akkor a város hasonlóan meghatározó szerepet tölthet be gondolkodásunkban: öntőformaként szolgálhat olyan tapasztalatok kifejezéséhez, amelyekről máskülönben nehezen tudnánk beszélni. Dolgozatomban olyan képi és nyelvi metaforákat kerestem, amelyek alátámasztják ezt az állítást; amelyek tehát nem elsősorban a városról mondanak el valamit (mint a térreprezentációs metaforák, például a város mint mozaik), hanem a várossal, a város képein keresztül. Természetesen azt reméltem, hogy mivel elemzésük során a várost is szokatlan szemszögből nézzük, nemcsak mint metaforikus hordozóról, hanem mint mindennapjaink fontos keretéről is megtudunk valamit.

1.

Bevezetésként fontosnak tartottam tisztázni, hogy a városi teret mint megélt teret vizsgálok, Martin Heidegger, O. F. Bollnow, Christian Norberg-Schulz és Gaston Bachelard meghatározó munkái nyomán. Ebben a megközelítésben a tér a szubjektum által megtapasztalt helyekből épül fel, így megismerésének fontos forrásai a műalkotások.

Szintén szükségesnek találtam pontosítani, hogy milyen értelemben beszélek metaforáról. Elsősorban Paul Ricoeur és Hans Blumenberg elméleteire támaszkodva indultam ki abból a feltevésből, hogy a) képi és nyelvi metaforák elemzése új nézőpontokat adhat olyan, egyébként már alaposan körbejárt témák vizsgálatához is, mint az emlékezet, a szöveg vagy a Másik; b) ahogy Blumenberg a felfedezések korának gondolkodásában kimutatta a terra incognitához kötődő metaforák jelentőségét, úgy talán érzékelhetővé lehet tenni a városmetaforák korunk gondolkodására és képzeletvilágára gyakorolt hatását.

2.

Az emlékezet mint város téma kapcsán az ókori emlékezetművészet és Maurice Halbwachs kollektív emlékezetéről szóló munkája nyomán beszélek tér és emlékezet összefonódásáról. Sokáig azt gondoltuk, hogy a helyek segítenek felidézni a múltat, velünk emlékeznek, Pierre Nora és más gondolkodók azonban rámutattak, hogy mi magunk egyre képtelenebbé válunk az emlékezésre – azt mondhatjuk, hogy a 19. század társadalmi átalakulásai és a 20. század nagy traumái után már nem velünk, hanem helyettünk emlékeznek a helyek.

Ez a tapasztalat húzódik meg W. G. Sebald könyvei mögött. Az Austerlitzben nem egyszerűen az emlékezet letéteményese és az emlékezés provokálója az épített tér, hanem olykor maga válik az emlékezet metaforikus hordozójává – ennek az állításnak az alátámasztására elemzem az erődök és a pályaudvarok, különösen pedig a brüsszeli Igazságügyi Palota szerepét a regényben. Arra a megállapításra jutok, hogy ezek a térbeli metaforák az emlékezet jellemző vonásai közül azt emelik ki, amely az író hőseinek valódi tragédiáját okozza: a tényt, hogy

emlékezetünk többet őriz meg annál, mint amivel tisztában vagyunk, ezek az „elzárt szobák” pedig alapvetően befolyásolják életünket anélkül, hogy módunkban állna hozzájuk férni. Ezzel összefüggésben – és nem utolsósorban a szöveget kísérő fényképeknek köszönhetően – a nemmúlás, az időtlenség tapasztalata erősödik meg bennünk az olvasás során. Az Austerlitz nem pusztán a megtörténtről vagy a megtörténthez fűződő viszonyunkról beszél, hanem arról, ami körülvesz, ami itt és most van, és ez az intenzív jelenbeliség elválaszthatatlan a könyv sajátos térábrázolásától.

3.

Kérdés, hogy a szöveg miként jelenhet meg városként. A válaszhoz Ottlik Géza sorait idézem először: az író a regényről mint városról beszél, a metafora alapját pedig szöveg és város azon közös tulajdonsága adja, hogy „lehet járkálni-mászkálni” bennük, vissza-visszatérhetünk egy-egy pontjukra, ezúttal új irányból közelítve hozzájuk.

W. J. T. Mitchell a térbeli formának az irodalomban betöltött szerepéről szóló tanulmányában megjegyzi, hogy amikor olvasunk, mentálisan felépítjük magunkban a regény terét – ezt kiegészíthetjük azzal a gondolattal, hogy már az író is egy általa konstruált (majd magától is tovább alakuló) térben mozogva hozza létre a szöveget. Ez derül ki Virginia Woolf „alagútfürési technikájából” is, amellyel naplója tanulsága szerint a Mrs. Dalloway hősei mögé barlangokat mélyített, majd megpróbálta összekötni ezeket.

Nem a szövegben, hanem – paradox módon – a szövegen való járásról szól a Hübler János és Kerezsi Nemere által készített, Konkrétum című, 2008-as installáció elemzése: abból a benyomásból kiindulva, hogy a betonba öntött könyvek egy város felülnézetét idézték, a látványt olyan struktúráként értelmezem, amelynek alkotóelemei önmagukat részben feladva, részben egy új egészebe átmentve menekültek meg a pusztulástól. A nem olvasott könyvekből kialakult, szó szerint bejárható és megtaposható talajban már éppolyan észrevétlenek maradtak a hajdani szövegek, mint ahogy egy város organikus szervezetében sem fedezhetők fel a lesüllyedt romok, az átrajzolódott úthálózatok.

4.

A mai kultúrakutatásban felértékelődött a város szerepe mint olyan téré, ahol idegenek között nem pusztán javak, hanem gondolatok, tudáskészletek és világnézetek cseréje is zajlik. De mi-ként lehet a város képeivel a Másikról beszélni?

A Másik megjelenhet a városban mint épített tér, amely ránk maradt a múltból, amelyet elfogadva vagy elutasítva elődeink életfelfogásához viszonyulunk valamiképpen. Ezt teszi egy-értelművé Keserue Zsolt Lekerekítés című munkája is, amely a szocialista időkben itt maradt panel lakótelepek mozdíthatatlan falai között burjánzó egyéni otthonteremtési technikákat mutatja be, eközben azonban az öröklött város képén keresztül metaforikusan életünk mindenkori

kereteinek látszólagos mozdíthatatlanságáról is beszél, csakúgy mint arról a nézőpontváltásról, amely a kényszerű kereteket lehetőségekké tudja változtatni.

De a város megjelenítheti számunkra a Másikat a tér közös használatában is. „Minden élet elbeszélése az egymást átszövő elbeszélések része” – mondja Alistair MacIntyre, és e kijelentés igazságát a városi térbe íródó sorsok szinte pasztikussá teszik a Mrs. Dallowayben. Virginia Woolf Londonra bízta a Másik elérhetőségéről vagy elérhetetlenségéről, az elkülönületről és az összetartozásról szóló megkezdett, de be nem fejezett gondolatmenetek valódi kidolgozását. Hasonlóképpen Hámos Gusztáv Felezések című fotósorozatának egyes darabjain is a villamos és a városi tér képezi le belső és külső, én és világ, én és másik viszonyát: ahogy a villamos mozog a térben, élesen el van ugyan választva attól, a fel- és leszálló utasok, a benti és a kinti között létrejövő képi kapcsolódások révén az átjárás mégis folyamatos.

Ezek után fel kell tenni a kérdést, hogy vajon lehetséges-e valódi lépést tenni a városban a Másik felé. Válasz helyett Erhardt Miklós Havanna u. 50/9. című munkáját elemzem röviden: a projekt kapcsolatteremtési kísérletnek indult, a végeredmény viszont egy, a kapcsolatteremtés nehézségeit dokumentáló, azokat teoretikusan is körüljáró videó lett. A Másik mint város nemcsak a felfedezés, hanem az eltévedés lehetőségét is hordozza.

5.

Az emlékezet mint város, a szöveg mint város, és a Másik mint város metaforái egyaránt arra utalnak, hogy a radikális urbanizálódás sokk-szerű élménye mélyen beleivódott a 19–20. század kollektív tapasztalatába.

Dolgozatom befejezésekképpen Honoré de Balzac Goriot apójának néhány sorát vettem össze Gordon Matta-Clark épületbontásaival. Vautrin szavai szerint ahogy nem lehet mindig nyílegyenesen haladni, úgy nem lehet mindig mindent egyformán gondolni sem – a hely, ahol nem lehet csak egyenesen menni, ahol ugyanazt a dolgot is több irányból láthatjuk, mi lehetne más, mint a Balzac hőseit is gyakran eltérítő Párizs. Innen nézve egyértelműnek tűnik a kapcsolat a születőben levő nagyvárosi tér és a vélemények sokféleségének formálódó szabadságigénye között.

Matta-Clark lebontásra ítélt épületek falait és padlóit átfúrva „megnyitotta” az évtizedeken át ugyanúgy használt tereket egy másfajta használat előtt. Az épületek meglévő terében jelölt ki új nézőpontokat; nem épített semmi újat, mégis megteremtette a lehetőséget, hogy a pillantás másképpen lássa meg azt, amit pedig nagyon régen nézhetett.

Ezzel a két, térben és időben is egymástól távol eső példával nem pusztán a városi térnek a gondolkodásunkra gyakorolt meghatározó szerepét szerettem volna kidomborítani, hanem egy olyan lehetséges megközelítésmódra, pontosabban egy olyan képre szerettem volna rámutatni, amelyet az elemzett metaforák együttesen rajzoltak körül.

Kapcsolódó publikációim:

Város fentről és lentről. Marc Augé három könyve; Pannonhalmi Szemle 2013/4 (XXI)

Ismeretlen hely. Német egység a Balatonnál – egy európai történet; Forgács Péter és Hámos Gusztáv kinematográfiai installációja; Balkon 2011/9.

Helyek között. Két utca a hetvenes évek magyar fotóművészetéből; Café Babel 59. (Utca) 2009.

Ottlik labirintusai; Pannonhalmi Szemle 2009/2 (XVII)

Othontalanul (A Honvágy / Homesickness című kiállítás a Budapest Galériában); Pannonhalmi Szemle 2007/4 (XV)

Épülő kép (Türk Péter kiállítása a Kiscelli Múzeumban); Pannonhalmi Szemle 2006/4 (XIV)